

1.3. Культурно-матеріалістичні підходи до визначення категорії «цивілізація»

Формування цивілізаційної теорії та визначення категорії «цивілізація» відбувалося в рамках розвитку двох паралельних напрямів західної науки і громадської думки. Перший напрям, в межах якого сформувалися соціальні науки, повинний був не лише пояснити різноманітність матеріально-предметного світу, який постав перед людиною нового Заходу, але і виявити закономірності розвитку індустріального суспільства, яке за період XVII-XIX ст. докорінно змінило вигляд Західної Європи, що дозволило їй у подальшому впливати на долі багатьох народів світу. Природньо, що визначальними для цього напрямку виступали матеріальне виробництво, економіка, спосіб господарювання і породжені ними відносини. Інший напрям, що спирався на гуманітарні методи досліджень і створив комплекс гуманітарно-філологічних та історичних наук, повинен був розкрити людині Заходу різноманіття світу в його соціальних та культурних вимірах. Однак, формуванню цих напрямів передували відповідні розробки вчених доби Античності та Середньовіччя.

Звернемося до витоків формування матеріалістичного підходу до визначення категорії «цивілізація».

Глибока змістовність і розробленість концепцій в комплексних дослідженнях суспільства за часів античної науки або вчень в ранній історії громадської думки Китаю, Індії та арабських країн все ж не дають підстав зарахувати їх до провісників цивілізаційної теорії, хоча такі спроби і є виправданими при концептуально невизначеному вживанні терміну «цивілізація».

До вчених, які стояли у витоків матеріалістичного підходу у вивченні цивілізації, деякі дослідники відносять знаного арабського вченого XII-XIII ст. Ібн Халдуна, який визначив основні принципи соціокультурного підходу до вивчення цивілізацій. Його вчення базувалося на встановленні механізму соціополітичної організації, який робить можливим подолання локалізму родоплемінного суспільства. Серед соціоутворюючих чинників такого розвитку вчений виділив наступні: поділ праці, власність, накопичення засобів існування, обмін, відокремлення міст. Даний підхід, на наш погляд, має бути віднесений до комплексного матеріалістичного, що розглядає певні загальні типологічні характеристики суспільства, а не власне суспільство як цілісну соціокультурну систему, яка розвивається протягом тривалого історичного періоду часу. Тому цілком виправдано дослідник творчого доробку арабського вченого С. М. Бациева відкидає переклад основного терміну, яким Ібн Халдун назвав предмет своєї науки – «умра» як «цивілізація», віддавши перевагу іншому терміну – «соціальне життя»³⁷. Наукові праці Ібн Халдуна, зокрема «Мукаддіми», було перекладено французькою та англійською мовами, що сприяло майбутньому розвитку європейської мікросоціології.

Подальший розвиток культурно-матеріалістичного напрямку був пов'язаний з визначенням цивілізації як продукту більш високого розвитку «природного» суспільства і його продуктивних сил. В рамках даного підходу критерієм розвитку цивілізації виступає, передусім, матеріальна культура. Представники даного напрямку досліджували цивілізацію європейських країн у XVII-XIX ст. через розвиток продуктивних сил та соціального устрою, відсуваючи на другий план культуру та політичну структуру суспільства. Це дало змогу дослідникам, для яких визначальними були економіка, матеріальне виробництво, спосіб господарювання та відповідні відносини,

---

³⁷ Бациева С. М. Бедуины и горожане в Мукаддимах Ибн Халдуна. Очерки арабской культуры V-XV вв. М. : Наука, 1982. С. 323.

підійти до розкриття закономірності успішного розвитку індустріального суспільства в Західній Європі у вказаний період часу.

Одним із основоположників матеріалістичного напрямку у визначенні категорії «цивілізація» був Адам Фергюсон (1723-1816 рр.) – шотландський філософ і історик. У 1767 р. А. Фергюсон опублікував трактат «Нарис з історії громадянського суспільства»³⁸.

А. Фергюсон вважав, що цивілізація – це певна стадія в розвитку людства, що включає наявність громадських класів, міст, писемності та інших елементів, або підсистем складної системи, якою є цивілізація. Їм була запропонована наступна стадіальність в розвитку людства: «дикість – варварство – цивілізація», що широко використовувалася в науковій літературі наприкінці XVIII – поч. XIX ст. А. Фергюсон стверджував, що «не тільки індивід росте від дитинства до зрілості, а й сам людський рід – від грубості до цивілізації»³⁹. На формування теоретичної концепції А. Фергюсона вплинули ідеї Девіда Юма, Шарля Монтеск'є, а його теорія еволюції суспільства була розвинута в роботах К. Маркса.

Варто зауважити, що згідно з матеріалістичним підходом цивілізацію розглядають як антипод «природному» становищу суспільства. Це – рівень розвитку суспільства, що пододало залежність від природи та стало складною системою з продуктивним типом господарювання, поділом різних сфер та рівнів життя, координацією видів діяльності. Таке тлумачення терміну «цивілізація» бере початок від знаного американського вченого-етнографа Л. Моргана (1818-1881 рр.), який виклав його в праці «Стародавнє суспільство». У власній концепції Л. Морган виокремлює два типи суспільства: «примітивне», засноване на принципах спільного походження й родинних зв'язках, та «цивілізоване», для якого притаманний розвиток продуктивних сил, поділ праці, обмін товарами, приватна власність,

---

³⁸ Ferguson A. An Essay on the History of the Civil Society. Cambridge University Press, 1995. 283 p.

³⁹ Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Пер. с англ. И. И. Мюрберг / под ред. М. А. Абрамова. М. : РОССПЭН, 2000. С. 7.

концентрація багатства, поділ суспільства на класи та формування держави. Інші відомі вчені Е. Тейлор, Дж. Фрезер, Дж. Мак-Леннан – прихильники теорії еволюціонізму Л. Моргана – розвинули його вчення. У своїх працях вони розкрили особливості переходу від примітивних до більш складних суспільств та зосередились на розкритті закономірностей розвитку культури та суспільства, захищаючи ідею прогресу та закономірності в історії. Концепція Л. Моргана стала підґрунтям для формування теорії переходу до класового суспільства К. Марксом та Ф. Енгельсом, яка відображена у праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Л. Морган та Ф. Енгельс виділяли три великих періоди в історії людства: «дикість», «варварство» і «цивілізацію», серед яких цивілізація – це досягнення якогось більш високого рівня розвитку порівняно з варварством. За концепцією Л. Моргана, становлення цивілізацій відбувається з появою поділу праці, відокремленням ремесла від землеробства, формуванням класів, переходом від родового ладу до держави, заснованої на соціальній нерівності. Зі свого боку, Ф. Енгельс, виокремив три великі епохи цивілізацій: античну, феодалізм і капіталізм та два типи цивілізацій – «антагоністичний» (період класових суспільств) та «неантагоністичний» (період соціалізму і комунізму). Послідовники К. Маркса та Ф. Енгельса розвинули їх вчення у формаційній теорії, в якій історія подавалася як всесвітній історичний процес, рушійною силою якого є діалектична взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин. При цьому цивілізація є всього лише ідеологічною характеристикою класового суспільства, яка відходить на другий план під час аналізу соціальних відносин та класової боротьби в певних господарських укладах. Наслідувачі даного напрямку доклали багато зусиль для подолання матеріалістичного детермінізму, притаманного цьому підходу, що дозволило їм вийти на інший щабель цивілізаційних досліджень. Так, Г. Чайлд (1892-1957 рр.) зосередився на дослідженні періоду «неолітичних революцій», що призвів до поширення землеробства та створення сільських

общин. Згодом відбулася й «урбаністична революція», яка супроводжувалася зростанням кількості міст та формуванням нових соціальних відносин. В його концепції саме міста були головним символом цивілізаційного процесу, в яких відбувалась соціальна та професійна диференціація, що прийшла на зміну соціальним відносинам синкретичних систем сільського суспільства. Інший відомий вчений Р. Ренфільд (1897-1958 рр.) у власному теоретичному дослідженні зіставив «народне і «міське» суспільство. Його концепція подеколи перегукується з науковим доробком Г. Чайлда, і це цілком зрозуміло, адже вони жили у той самий період часу (1892-1958 рр.). Він також пов'язує цивілізаційний устрій життя з містом, що має нову систему комунікацій, спирається на політичну владу, розвиток письменності і релігії. На його переконання, саме в місті відбувається розвиток культури і спеціальних знань: соціальних вчень, філософії, естетики. Їх носіями стає освічена еліта, яка не бере участі в матеріальному виробництві. Натомість, народному суспільству властиві соціальна однорідність, групова солідарність, ізольованість культури, «народна» мудрість, відсутність традиції письменності. Такий складний духовний устрій суспільства приводить до появи «великої» і «малої» традиції⁴⁰.

Отже, прихильники матеріалістичного підходу загалом не заперечували роль духовних факторів, але вони пов'язувалися з типом технології або соціальності. Загалом ознаки цивілізації, які виокремили представники концепції культурного матеріалізму, включають: розвиток землеробства і ремесел, торгівлі, будівництва, наявність міст, державних інституцій, класового суспільства, приватної власності, грошей, високий рівень релігійності та писемності. Отже, термін «цивілізація» стає занадто широким і еkleктичним, що в подальших наукових дослідженнях вимагало певної впорядкованості або типологізації.

---

⁴⁰ David L. Sills Urban revolution. The encyclopedia of the social sciences. N. Y., 1968. Vol. 16. P. 220.

Концепція ідеальних типів була розроблена німецьким соціологом, істориком і економістом Максом Вебером (1864-1920 рр.) – іншим відомим представником культурно-матеріалістичного напрямку. В рамках даної концепції були запропоновані абстрактні ідеальні типи, певні спрощення, образи-схеми. Ці типи не відображали об'єктивно існуючу соціокультурну реальність, оскільки вони не мали прямого аналога в реальній історії культури. Ідеальна типізація дозволяла упорядковувати емпіричний матеріал, що був потрібен для конкретних досліджень, і використовувався М. Вебером для виявлення причин і характеру відхилення реальних культурних типів від ідеальних.

М. Вебер розрізняє три «чистих» типи панування⁴¹: обумовлене раціональними інтересами пануючих і тих, що їм підкорюються; засноване на традиціях; пов'язане з емоційним сприйняттям влади. Раціональному типу панування відповідає правовий тип держави, який характеризується підпорядкуванням закону, а не авторитету. Традиційний тип панування ґрунтується на святості існуючих звичаїв і традицій. Йому притаманна патріархальна спільність, на чолі якої стоїть можновладець, який розпоряджається своїми підданими і слугами. Третій тип панування М. Вебер називав «харизматичним». Харизма – це певні вроджені або набуті якості особистості, що дозволяють надихати людей і вести їх за собою. За М. Вебером, харизмою володіють засновники світових релігій (Будда, Ісус, Мухамед), великі полководці (Олександр Македонський, Навуходоносор, Цезар, Тамерлан, Наполеон) та видатні політики (Авраам Лінкольн, Петро Великий, Володимир Ленін).

М. Вебер вважав, що, незважаючи на явну утопічність розумових конструкцій, які утворюють ідеальні типи, вони є найважливішими науковими абстракціями, що роблять можливим вивчення безлічі культурних

---

⁴¹ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. Олександр Погорілий. К : Основи, 1998. С. 157-172.

явищ на кількісній основі. Ідеальний тип, за М. Вебером, – це теоретична конструкція, отримана в результаті акцентування, посилення, логічного скріплення феноменів, що зустрічаються в різні епохи в різних культурах.

Сучасні дослідники теорії цивілізацій виділяють сукупність показників, які є для них найбільш важливими під час аналізу товариств, культур і служать підставою для різних типологій. В контексті цього підходу цивілізації розглядаються не як локальні великі спільності, а як стадії єдиної загальнолюдської цивілізації, що має в кожному регіоні, країні свої неповторні і унікальні риси.

Відомим як в історичній науці, так і серед вчених, що розробляють цивілізаційну проблематику, є науковий доробок французької школи «Анналів» – істориків, що групувалися навколо журналу «Аннали економічної та соціальної історії», заснованого М. Блоком (1886-1944 рр.) і Л. Февром (1878-1956 рр.) у 1929 р.

Вищим науковим досягненням школи «Анналів» вважаються праці Ф. Броделя (1902-1985 рр.) і особливо його тритомний твір «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.» (1979 р.)⁴². Ф. Бродель визначає цивілізацію як цілісну історичну систему, яка утворюється внаслідок взаємодії декількох підсистем, а саме: соціальної, економічної, політичної і культурно-психологічної. Соціальна (або біосоціальна) підсистема об'єднує все, що відноситься до способу існування людей та відтворення населення (житло, харчування, здоров'я, гігієна, одяг, праця, дозвілля, захист від небезпек, сім'я, спорідненість). Економічна підсистема включає виробництво, споживання, обмін, регулювання економіки, технічне забезпечення, систему комунікацій. Політична підсистема охоплює інституційні відносини між людьми: сукупність норм, звичаїв, прав, партій, громадських рухів, інших політичних організацій. Культурно-психологічна

---

⁴² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. Т. I. Структури і повсякденності: можливе і неможливе. Київ : Основи, 1995. 544 с.

підсистема включає всі прояви духовного життя – цінності, норми, знаково-комунікаційні системи, що забезпечують взаємодію людей.

Інший відомий представник школи «Анналів» Л. Февр дає цивілізації наступне визначення: «рівнодійна сил матеріальних і духовних, інтелектуальних і релігійних, які впливають на свідомість людей певної країни у певний період часу»⁴³. Конкретизація вказаних чинників створювала належні умови для історичних досліджень цивілізації. Проте праці Л. Февра вносять істотну поправку в це визначення: як економічні, так і соціальні, і особливо політичні факти можна розглядати тільки через переконання і погляди суб'єктів цивілізації, що взаємодіють між собою⁴⁴. Тому історія набувала важливого психологічного значення і завдання дослідника значною мірою було доповнено вивченням історичної психології та ментальності, в якій взаємодіють розум і людські пристрасті.

У вищезгаданій фундаментальній праці Ф. Броделя основна увага приділяється матеріальній діяльності людей, яка розглядається через її речову і технологічну сторону.

Цивілізація постає у Ф. Броделя як «культурно-історична зона», що пов'язана, перш за все, з географією і демографією. Підхід Ф. Броделя є економіко-центричним. Тому культурно-соціальна диференціація суспільства, основні принципи його регуляції, сутнісні зв'язки і ієрархія багато в чому залишаються за рамками його аналізу. Критики справедливо дорікають Ф. Броделю тим, що величезний фактичний матеріал, який зібраний в його творах і наочно демонструє процеси, які відбуваються в різних сферах життєдіяльності, не знаходить достатнього загальнотеоретичного пояснення.

Ще одним доріканням Ф. Броделю є те, що він не бачив циклічності в динаміці цивілізацій, звертаючи основну увагу на їх змінну тривалість. Він

---

⁴³ Февр Л. Цивілізація: еволюція слова и группы идей / Пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова. М. : Наука, 1991. С. 282.

⁴⁴ Mann G. D. Lucien Febvre: La pensee vivante d'un historien. Paris, 1971. P. 90.

ввів категорію «велика довготривалість» – протяжний історичний час, в якому живе цивілізація і який вона зберігає через накопичений досвід своєї життєдіяльності. Через те стає більш складним виявлення загальних принципів улаштування і законів еволюції цивілізації. Історія, за Ф. Броделем, складається з численних приватних історій – історії техніки, соціальних і політичних інститутів, науки, мистецтва, писемності. Матеріалістичний універсалізм Ф. Броделя, його прагнення детермінувати усі історичні події, виходячи з розвитку матеріального виробництва, часто не дозволяють змістовно інтерпретувати тонкі культурні особливості різних цивілізацій. Спираючись на концепцію Ф. Броделя, важко пояснити радикальні, нерідко парадоксальні повороти в історії культури: занепад, реставрацію, застій, злети і падіння. Так, розглядаючи Французьку та Російську революції, Ф. Бродель «показав, як цивілізації переживають і долають економічні, соціальні, ідеологічні й політичні труднощі, впливають на перебіг їх, «командують ними». За його висловом, цивілізації «переварюють» соціальні потрясіння і катастрофи чи стимулюють їх у процесі виявлення власних глибинних ритмів»⁴⁵.

Тому, з точки зору французького вченого, окремі держави, а тим більше їх групи, не можуть з легкістю перестрибувати з однієї цивілізації в іншу, що в принципі можливо, але вимагає наявності багатьох глибинних причин (наприклад, зміни менталітету) і багатьох десятиліть, а то й навіть століть.

Ф. Бродель представив світову економічну історію як чергування панування протягом п'яти-шести століть певних економічно автономних регіонів світу – світів економік. На основі поняття «автаркії великих просторів» він ввів поняття світ-економіки як цілісного світу, що характеризується певною економічною єдністю. Наприклад,

---

⁴⁵ Кучменко Б. Н., Кучменко Б. А. Цивілізація як комплексна категорія культурно-історичного дослідження [Електронний ресурс] // Наукові записки. Історичні науки 2009. Т.91. С. 51. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5985/09_kuchmenko_em.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Середземномор'я, що включає, крім моря, прилеглі території, об'єднані торговим обміном в єдине ціле.

Науковий доробок Ф. Броделя мав велике значення для розробки світ-системного підходу І. Валлерстайна. Головний внесок останнього у розвиток соціальних наук полягає в розробці оригінальної теорії світових систем. Розроблена ним світ-системна теорія синтезує соціологічний, історичний, економічний і геополітичний підходи до суспільної еволюції. У своїх працях І. Валлерстайн аналізує еволюцію капіталістичної світ-економіки у ХІХ-ХХ ст. і робить прогнози на ХХІ ст. Згідно з світ-системним підходом рівень розвитку кожної країни є результатом загальних процесів розвитку всієї світ-системи.

Отже, головним здобутком школи «Анналів» був відхід від спекулятивності, догматичності, нормативності цивілізаційних концепцій. Школа «Анналів» прагнула перетворити цивілізаційну теорію на метод конкретного історичного дослідження, усунувши уявлення щодо заданості структур і ієрархій. У центрі її уваги – людина і різноманітні способи сприйняття і репрезентації нею світу, історія ментальностей як взаємодії інтелектуального і емоційного, свідомого і несвідомого, традиційного і мінливого. В результаті у Ф. Броделя структуралістські макроісторичні ідеї були витіснені у сферу зародження світ-системного аналізу, а ідея цивілізації пов'язана з різноманіттям історичного минулого.

Результатом діяльності школи «Анналів» було поширення впливу теорії цивілізацій на розвиток історичного знання. Вона допомагала створити програми масового збору і стратегії поглибленого дослідження історичних джерел. На цій основі у 1920-1930-х рр. починається видання серій книг з історії цивілізацій, що базувалися на загальних теоретичних передумовах. В них історія і етнографія поступово зближуються, а конкретно-історичний матеріал домінує над історіософськими схемами. У Франції створюється перша книга про історію світових цивілізацій під редакцією послідовника

школи «Анналів» Анрі Бєрра (1863-1954 рр.) – «Історія людства» (в сучасному англійському перекладі – 45-томна «Історія цивілізацій»). У 1950-1960-х рр. на основі досліджень школи «Анналів» створюється нова серія книг – «Великі цивілізації». Її особливістю є зв'язок опису світу дійсного, матеріального і світу уявного. Особливо чітко це виявилось в дослідженні Ж. Ле Гоффа (1924-2014 рр.) динаміки просторово-часових структур європейської цивілізації, які утворюють «кадр» будь-якого суспільства або культури. Якщо раніше цей «кадр» був об'єктом конструювання історика, то тепер історик повинен був з'ясувати, як формувалися просторово-часові уявлення в минулому, яку роль в цьому грали символічні уявлення про кінець світу і потойбічне існування.

Американський фахівець з проблем цивілізації Д. Уїлкінсон (1921-1996 рр.) розглядає цивілізацію як місто, міський спосіб життя, в більш широкому сенсі – урбанізацію взагалі, «культуру, пов'язану з містами». В цьому випадку цивілізація постає як якість, що відділяє міське суспільство від навколишнього середовища. А також – від примітивних суспільств, бо, на відміну від них, міське ґрунтується на спеціалізації й поділі праці, формуванні державно-політичної влади та політико-військових відносин, що мало місце вже між першими містами-державами. Д. Уїлкінсон також вважає, що «цивілізація – це міське суспільство» з чисельністю населення не менше десяти тисяч чоловік, що мають постійну прив'язку до тієї чи іншої місцевості. Проте, він констатує необхідність розгляду соціо-політичних ареалів, створених мережею відносин між групами міст, і в цьому провідне місце належить державі⁴⁶.

Як бачимо, представники культурно-матеріалістичного напрямку внесли суттєвий вклад та сприяли розвитку теорії цивілізацій. Еволюція цивілізаційної теорії відбувалася від простих способів пояснення

---

⁴⁶ Чумаков А. Н. Метафизика глобализации: культурно-цивилизационный контекст. М. : Издательство «Проспект», 2016. 468 с.

цивілізаційних явищ до все більш складних. Якщо на першому етапі відбулося формування онтологічних моделей типу «варварство-цивілізація», на другому – превалював багатофакторний аналіз категорії «цивілізація», то на третьому етапі, який охоплює і сьогодення, теорія цивілізацій стає одним з головних інструментів історичного дослідження.

---

⁴⁷ Cambridge Advanced Learners Dictionary and Thesaurus. Cambridge : Cambridge University Press, 1984. P. 87; Dictionary. Com. Civilization [Electronic resource]. URL: <http://www.dictionary.com /browse/ civilization> (дата звернення: 17.08.2017); Merriam-Webster. Civilization [Electronic resource]. URL: <http://www.dictionary.com /browse / civilization> (дата звернення: 17.08.2017).